

Острозьке книгодрукування

Юрій Лабинцев
доктор філол. наук,
професор,
пров. наук. співр.
Інституту слов'янознавства РАН,
м. Москва

Лариса Щавинська
канд. філол. наук,
доцент, ст. наук. співр.
Інституту слов'янознавства РАН,
м. Москва

В Острозі була створена друга в історії українських земель друкарня. Трапилося це в середині 1570-х років відразу ж потому, як у листопаді 1576 року Василь-Костянтин Острозький отримав від короля Стефана Баторія документ, який підтверджував право князя на володіння містечком, яке перейшло в його власність восени 1573 року. І перша і друга українські друкарні організовувались російсько-українським першодрукарем Іваном Федоровим. У першому випадку зачинателем створення друкарні був сам *Іван Федоров*, а в другому — князь *Василь-Костянтин Острозький*.

Після успішно розпочатого у Львові на початку 1570-х років українського книгодрукування, виходу в світ у 1574 році львівського Букваря та Апостола Іван Федоров стає відомою персоною і на західноукраїнських землях. Звістка про появу тут першої друкарні швидко дійшла до Василя-Костянтина Острозького, і вже через декілька місяців російсько-український першодрукар був зарахований до нього на службу.

Іван Федоров починає свою друкарську діяльність в Острозі з видання Азбуки церковнослов'янською та грецькою мовами, яка побачила світ 18 червня 1578 року. На початку її читаємо такі слова: *"Весильною десницею Вышняго Бога, оумышлением и промышлением Благочестиваго князя Коньстянтина Коньстянтиновича Острозскаго, воеводи киевскаго, маршалка земли вольтинское, старосты володимерскаго. Повелевишу ему оустроити дом на дело книг печатных, к тому же еще дом и детем к наочучению в своем отчизном и славном граде Острозе, еще есть лежащими в земли вольтиньстее и избравши мужей в божественном писании искусных, в греческом языке и в латиньском, пачеже в руском и пристави их детищному оучилищу и сего ради вины напечатана сия книжка по греческии альфа вита, а по рускии аз буки, перваго ради наочучения детьскаго много грешным иоанном феодоровичем"*.

Потім в Острозі одне за одним першодрукар випускає нові видання: **Буквар** (близько 1580), **Псалтир і Новий Завіт** (1580), **"Книжку собрание вешей нужнейших вкратце скорога ради обретенія в книзе Новаго Завета"** (1580), **"Хронологію"** Андрія Римши (1581) і, зрештою, знамениту **Острозьку біблію** (1581). Після від'їзду Івана Федорова з Острога книгодрукування тут продовжують його послідовники, а в 1590-ті роки, можливо, і найближчий його сподвижник — московський першодрукар **Петро Мстиславець**, уродженець білоруського міста Мстиславля. Усього з Острозької друкарні виходить близько тридцяти видань, причому в післяфедоровський період усе більше стає творів полемічних, що пояснюється посиленням католицької експансії й укладанням 1596 року Брестської церковної унії. Після 1603 року друкарню приблизно на три роки переводять до Дерманського монастиря, який розташований на відстані 20 км від Острога, а потім знову повертають в Острог. У 1612 році друкується її останнє видання — **Часослов**, який виходить у світ уже за часів сина Василя-Костянтина **Януша Острозького** (1554-1620), який перейшов до католицизму ще в 1579 році, проте не тільки досить терпимо ставився до православних, але й активно підтримував багато віросповідних починань свого батька. Скажімо, завдяки його участі відбулось затвердження на сеймі 1605 року Єлисея Плетенецького архімандритом Києво-Печерської лаври. Він виявився останнім, хто продовжував виконувати волю свого батька — підтримувати Острозьку друкарню та Острозьку академію, які після смерті Василя-Костянтина і Януша Острозьких проіснували зовсім недовго. Друкарня перестала працювати в 1610-ті роки, а Академія пережила її всього на декілька років.

На початку 1620-х років онука *Василя-Костянтина* католичка *Ганна-Алоїзія Ходкевич* (1600-1654) створила в Острозі резиденцію єзуїтів, невдовзі перетворену на єзуїтський колегіум, до якого перейшли не тільки будівлі Острозької академії, де ще раніше вона заборонила викладати польською і латинською мовами, але і практично все майно і кошти, призначені її дідом на розвиток першого українського найвищого навчального закладу.

В 1636 році Ганна-Алоїзія ініціювала брутальну подію — перенесення останків свого батька *Олександра Острозького*, який помер у 1603 році, з православної церкви до костюлу, що дуже обурило острожан і призвело до місцевого повстання православних українців, яке закінчилось жорстокими репресіями аж до винесення смертних вироків і насильницького запровадження унії на Острозькій землі.

Зведений каталог острозьких видань

До наших днів збереглися 26 видань Острозької друкарні, які трапляються як в одному, так і в сотнях примірників. Спробуємо показати загальну картину розповсюдження острозьких видань у світі, вибравши для цього спрощену форму їх зведеного каталогу з найкоротшим описом самих видань, посилаючись при цьому на зведені каталоги стародруків останнього часу, в яких наведені докладніші відомості про продукцію Острозької друкарні та її наявність у тих чи інших зібраннях різних країн.

1. **Азбука**. 18. VI. 1578. — 8 пронумерованих аркушів.

Лабинцев Ю.А. Попередній список стародруків кирилицею другої половини XVI сторіччя. М., 1979. № 66 (далі скорочено: Лабинцев І і номер опису). Запаско Я., Ісаєвич Я. Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700). Львів, 1981. № 3 (далі скорочено: Запаско, Ісаєвич і номер опису). Гусєва А.А. Видання кириличним шрифтом другої половини XVI ст.: Зведений каталог. М., 2003. № 69 (далі скорочено: Гусєва і номер опису). *Збереглося 3 примірника: Німеччина, Данія, Росія.*

2. **Буквар**. [близько 1580]. — 48 пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 66. Запаско, Ісаєвич № 4. Гусєва № 72. *Збереглося 2 примірника: Німеччина і Данія.*

3. **Псалтир і Новий Завіт**. 1580. — 494 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 71. Запаско, Ісаєвич № 10. Гусєва № 77. *Збереглося близько 100 примір-*

ників у зібраннях Європи й Америки, у тому числі близько 20 в Україні й майже 60 у Росії.

4. **Книжка собрание вещей нужнейших вкратце скорога ради обретенія в книзе Новаго Завета**. [1580]. — 54 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 72. Запаско, Ісаєвич № 11. Гусєва № 76. *Збереглося більше 20 примірників у зібраннях Європи й Америки, у тому числі всього лише 1 в Україні і не менше 15 в Росії.*

5. **Андрій Римша. Хронологія**. 5. V. 1581. — 2 пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 77. Запаско, Ісаєвич № 12. Гусєва № 81. *Зберієся 1 примірник: Росія.*

6. **Біблія**. 12. VIII. 1581. — 628 пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 78. Запаско, Ісаєвич № 13. Гусєва № 83. *Збереглося близько 400 примірників у різних зібраннях світу, у тому числі більше 70 в Україні і понад 170 у Росії.*

7. **Послання**. [Орієнтовно 1583-1584]. — 6 пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 86. Запаско, Ісаєвич № 16. Гусєва № 93. *Збереглося 4 примірника: Польща і Росія.*

8. **Послання**. [Орієнтовно 1584-1585]. — 12 пронумерованих сторінок. Лабинцев І № 90. Запаско, Ісаєвич № 17. Гусєва № 94. *Збереглося 3 примірника: Польща і Росія.*

9. **Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного**. 1587. — 44 пронумерованих і пронумерованих сторінок. Лабинцев І № 95. Запаско, Ісаєвич № 18. Гусєва № 104. *Збереглося 2 примірники в зібраннях України.*

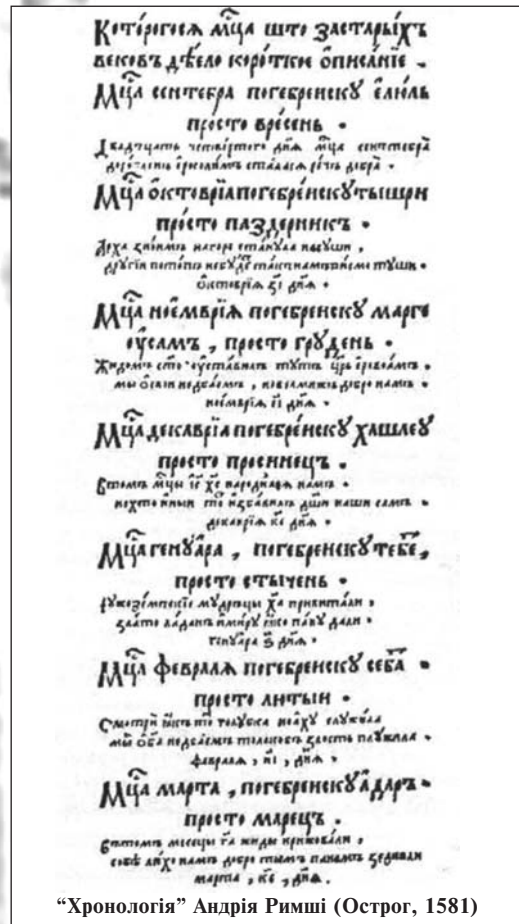
10. **Грамота єпископа Кирила Терлецького**. [Після 1587]. — 8 пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 97. Гусєва № 105. *Зберієся 1 примірник: Росія.*

11. **Зібрання**. [Орієнтовно 1588]. — 347 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев І № 99. Запаско, Ісаєвич № 19. Гусєва № 108. *Збереглося більше 40 примірників, у тому числі близько 10 в Україні та понад 20 у Росії.*

12. **Буквар**. [1590-ті роки]. — 52 пронумеровані аркуші. Лабинцев І № 159. Запаско, Ісаєвич № 20. Гусєва № 80. *Збереглося 3 примірника (Великобританія).*

“Послання” (Острог, 1583-1584)

“Хронологія” Андрія Римші (Острог, 1581)

13. **Василь Великий. Книга про поштування.** 8. III. 1594. — 604 пронумеровані та пронумеровані аркуші. Лабинцев I № 122. Запаско, Ісаєвич № 31. *Збереглося більше 100 примірників у збірках Європи й Америки, у тому числі близько 25 в Україні та 70 у Росії.*

14. **Іоан Златоуст. Маргарит.** 16. VII. 1595. — 546 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев I № 124. Запаско, Ісаєвич № 32. Гусєва № 132. *Збереглося близько 90 примірників у збірках Європи й Америки, у тому числі не менше 20 в Україні і 60 в Росії.*

15. **Книжиця у десяти розділах.** V. 1598. — 8 пронумерованих аркушів. Запаско, Ісаєвич № 38. Гусєва № 159. *Збереглися окремі аркуші в декількох примірниках у Великобританії та Україні.*

16. **Часослов.** 8. VI. 1598. — 122 пронумерованих аркуші. Лабинцев I № 150. Запаско, Ісаєвич № 42. Гусєва № 160. *Зберігся 1 примірник: Росія.*

17. **Книжиця у десяти розділах.** 11. VI. 1598. к 144 пронумерованих аркуші. Лабинцев I № 151. Запаско, Ісаєвич № 39. Гусєва № 161. *Збереглося близько 30 примірників, у тому числі 3 в Україні і майже 20 у Росії.*

18. **Правило істинного живота християнського.** 23. XII. 1598. — 494 пронумеровані та пронумеровані аркуші. Лабинцев I № 153. Запаско, Ісаєвич № 41. Гусєва № 163. *Збереглося понад 30 примірників, у тому числі 2 в Україні і близько 30 в Росії.*

19. **Буквар.** 1598. — 48 пронумерованих аркушів. Лабинцев I № 154. Запаско, Ісаєвич № 40. Гусєва № 164. *Збереглося 2 примірники: Болгарія і Великобританія.*

20. **Отпис на лист Іпатія Потія.** [1598]. — 58 пронумерованих аркушів. Лабинцев I № 156. Запаско, Ісаєвич № 37. Гусєва № 165. *Збереглося понад 20 примірників, у тому числі 5 в Україні і більше 10 в Росії.*

21. **Апокрисис.** [Орієнтовно 1598]. — 222 пронумеровані аркуші. Лабинцев I № 157. Запаско, Ісаєвич № 44. Гусєва № 157. *Збереглося понад 30 примірників, у тому числі близько 10 в Україні і 20 у Росії.*

22. **Часослов.** 10. XII. 1602. — 176 пронумерованих аркушів. Лабинцев Ю.А. Славянская кирилловская печатная книжность XV — первой четверти XVII вв. М., 1982. № 12 (далі скорочено: Лабинцев II і номер опису). Запаско, Ісаєвич № 61. *Зберігся 1 примірник: Росія.*

23. **Молитвеник (Требник).** 1606. — 256 пронумерованих аркушів. Лабинцев II № 23. Запаско, Ісаєвич № 68. *Збереглося близько 10 примірників в Україні і в Росії, приблизно рівна кількість у кожній із країн.*

24. **Лікарство на оспалий умисл чоловічий.** 29. VII. 1607. — 183 пронумеровані та пронумеровані аркуші. Лабинцев II № 25. Запаско, Ісаєвич № 70. *Збереглося більше 20 примірників, у тому числі до 5 в Україні і понад 10 у Росії.*

25. **Місяцеслов.** 22. V. 1612. — Близько 180 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев II № 43. Запаско, Ісаєвич № 88. *Зберігся 1 примірник: Росія.*

26. **Часослов.** 25. V. 1612. — Більше 500 пронумерованих і пронумерованих аркушів. Лабинцев II № 44. Запаско, Ісаєвич № 87. *Збереглося близько 20 примірників, у тому числі 2 в Україні і понад 10 у Росії.*

Крім цих видань Острозької друкарні, які збереглися, авторитетними дослідниками в XIX — на початку XX сторіччя описано ще декілька видань, які дійшли до нас, серед них:

Ісповеданіє о ісхожденні Святого Духа. 1588.

Василь-Костянтин Острозький. Обвещеніє. 24. VI. 1595.

Ісповеданіє о ісхожденні Святого Духа. 1598.

У Москві й по всій Росії

Як бачимо, більша частина Острозьких видань сьогодні перебуває в Росії. Величезна їх кількість збереглась завдяки російським старовірам, для яких ці книги були однією з головних святинь. Старовіри здавна шанували і самого князя Василя-Костянтина Острозького майже як святого. Ще в першій половині XX ст. вони писали: "князь Костянтин... у святому хрещенні — Василь, істинний стовп непохитний православ'я, боровся усе життя... то з королями польськими і єзуїтами... проти всіх встояв, у православ'ї помер, блаженно йому пам'яті".

На сьогодні найбільша кількість примірників Острозьких видань зберігається у Москві. Вони стали потрапляти сюди відразу ж після виходу в світ чотири століття тому. Як писав тодішній сучасник, до речі, земляк М.В. Ломоносова, примірники Острозької біблії "привезени быша великия Росии в царствующий град Москву... и разсеяна по вся грады". Тобто Москва була вже тоді центром притягання для острозької друкованої книжності. У Москві ж повністю чи частково перевидали цілу низку острозьких друкованих книг. Навідоміші з них — Острозька біблія 1581 року, перевидана на Московському друкарському дворі в 1663 році, та острозький Маргарит 1595 року, який декілька разів перевидавався у Москві аж до XVIII століття включно. У 1644 році на Московському друкарському дворі видано збірку, яка отримала назву "Кирилова книга", до якої увійшло де-

Один з чотирьох аркушів московського фрагменту "Азбуки" Івана Федорова (Острог, 1578)

кілька творів українських авторів, зокрема й безпосередньо взятих із острозьких видань. Чотири роки потому Московський друкарський двір випустив у світ збірку ігумена Київського Михайлівського монастиря Нафанаїла "Книга про віру", яка містила і деякі матеріали острозьких видань.

Колосальний матеріал про буття в Росії острозьких видань міститься у численних читацьких записах, які зроблені в них. Уже перше острозьке видання, Азбука 1578 року, виявилась затребуваною в Росії і використовувалась для навчання, ймовірно, до XIX століття. 1984 року нами був знайдений її великий фрагмент, і про сенсаційну знахідку відразу ж повідомлено в пресі (див.: Лабинцев Ю. Четыре драгоценных листочка: Найден фрагмент "Азбуки" Ивана Федорова // Кн. обозрение. 1984. 19 сентября. С. 16), а також зроблено висновок, що цей фрагмент міг бути власністю якогось учня, який починав читати грецькою мовою.

Тими чи іншими шляхами острозькі видання часто поверталися з Москви і Росії в Україну. Перш за все, це було пов'язано з переїздами російських старовірів, а в XX столітті і спеціальним інтересом до національних стародруків українських учених і колекціонерів. Скажімо, у Львівському державному музеї українського мистецтва зберігаються два примірники острозького Псалтиря і Нового Завіту 1580 року, придбаних у московських букіністів.

У 1981 році Державна бібліотека СРСР ім. В.І. Леніна подарувала львівському Музею Івана Федорова примірник цієї ж книги, яка раніше належала відомому російському книгознавцю, члену-кореспонденту Академії наук СРСР *О.О. Сидорову*. Схожа книга дещо раніше надійшла з тієї ж головної бібліотеки СРСР до Наукової бібліотеки Харківського державного університету. Вона довгі роки перебувала у Підмосков'ї, а потім потрапила в фонди Державної бібліотеки ім. В.І. Леніна. Цікаво, що з останньої така ж книга надійшла до Державної історичної бібліотеки України в Києві, а ще один її ж примірник у 1965 році в складі колекції московського вченого і бібліофіла *В.О. Віта* придбала Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

Звичайно ж, найвідомішим острозьким виданням і ледве чи не найзнаменитішим слов'янським стародруком є Острозька біблія, майже половина збережених примірників якої міститься в Росії, причому близько 80 з них у Москві. У 1914 році її "у всьому згідно з" оригіналом 1581 року перевидала Московська старообрядницька книгодрукарня, а вже в наш час Острозьку біблію перевидано у Москві факсимільно. Потім настає нова ера буття острозьких видань — електронна. З'являються їхні електронні версії, частина яких розповсюджується за допомогою комп'ютерних мереж. У цьому своєрідному електронному перевиданні, електронній трансляції острозьких видань пріоритет знову належить Росії з її центром у Москві.

Коментар нашого автора — професора Петра Кралока:

Ю.Лабинцев і Л.Шавінська, без сумніву, авторитетні спеціалісти, що вивчають питання давнього книгодрукування в Острозі. Власне, таких спеціалістів одиниці. Тому хоча б через те їхні напрацювання викликають інтерес. Адже історія Острозького культурного центру має ще чимало "блих длям". Хоча цей осередок, незважаючи на короткочасність існування, все таки справив помітний вплив на українську та інші культури православного слов'янського ареалу, зокрема й на культуру російську.

Звісно, стаття написана з позиції російських дослідників. Тому, закономірно, що в ній є чимало проросійських моментів. Інакше бути не може. Ось про ці моменти й хотілося б поговорити.

Автори звертають велику увагу на постать *Івана Федорова (Федоровича)*, представляючи його як російського й водночас як українського першодрукаря. Можна довго дискутувати щодо того, наскільки він був російським культурним діячем, яку роль у його житті відіграла Україна. Зрештою, чи можна вважати його першодрукарем — зокрема, українським. Адже кириличні друки існували задовго до цього "першодрукаря". І деякі з них мали стосунок до України. Наприклад, краківські видання *Швайпольта Фіоля*.

Та питання не лише в цьому. Думаю, автори знають, що в українських документах, зокрема й у деяких українських друках, ім'я та патронімічне прізвище цього діяча звучить як *Іван Федорович*. Однак *Ю. Лабинцев і Л. Шавінська* не звертають на це увагу і повсюдно пишуть Федоров.

Трапляються в статті деякі сумнівні твердження. Зокрема, автори пишуть, що Острозька академія припинила своє існування в 10-х роках XVII ст. На жаль, не збереглося документів, які б безпосередньо стосувалися діяльності Академії. Про неї ми, радше, ведемо мову, апелюючи до опосередкованих документальних свідчень. Академія існувала в комплексі з друкарнею, на що звертають увагу автори. І тому ліквідація друкарні стала значним ударом по Академії. Однак це не означає, що зазначений навчальний заклад припинив своє існування. Деякі джерела, наприклад, хроніка Острозького фарного костелу свідчать, що Академія продовжувала існувати в 20-х рр. XVII ст., зберігаючи відносно високий рівень. А Суразька фундація, завдячуючи якій здійснювалося фінансування Острозької академії, лише в 1640 р. була передана єзуїтам. Очевидно, саме тоді й припинив своє існування цей навчальний заклад.

Ще на один момент хотілося б звернути увагу. Автори статті, пишучи про збереження острозьких видань, показують, що більшість із них зберігаються не в Україні, а в Російській Федерації. І таким чином пояснюють цей парадокс. Мовляв, зазначені видання високо цінувалися російським старообрядцями. Завдячуючи останнім, вони в основному й збереглися.

Справді, старообрядці, дотримуючись крайніх консервативних поглядів, зробили чимало для збереження острозьких друків. Але це ще не вся правда. За часів існування Російської імперії, особливо з кінця XVIII до початку XX ст., з України до Петербурга й Москви вивозилися різні культурні цінності, зокрема й стародруки. Окрім того, в XIX ст. на Правобережній Україні, де зберігалося чимало острозьких видань, відбувалося їхнє варварське знищення. Це було пов'язано з ліквідацією в краї уніатської церкви й насадження тут російського православ'я — на що свого часу звертав увагу відомий археограф *Орест Левицький*. Не переобтяжені освітою російські православні батюшки, яким діставалися колишні уніатські парафії, заповзято винищували "іновірну крामолу". І часто у вогні цієї "боротьби" горіли давні острозькі видання, які містилися в церквах. Їх бо вважали уніатськими!

Сподіваюся, Ю. Лабинцев і Л. Шавінська з розумінням сприймуть мої зауваги. Бо ж на цю проблему має існувати не лише російський погляд, а й український.